

урахуванням специфіки перекладу текстів, їхньої типології та характеру лінгвістичної організації; здійснюватиметься за допомогою прийомів, що допомагають здолати труднощі перекладу, проводитиметься на основі вправ, спрямованих на формування навичок, необхідних для роботи з автентичними текстами. Тому переклад як засіб навчання читанню, контролю та безперекладному розумінню фахової літератури має велике значення в процесі вивчення англійської мови в немовних навчальних закладах. Але він є не єдиним засобом і дає особливо гарні результати в сполученні з іншими вправами на загальне розуміння змісту. Це спонукає до подальшого дослідження цієї проблеми та до пошуку ефективних шляхів її вирішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Григоров В.Б. Как работать с научной статьей : [пособ. по англ. яз.] / В.Б. Григоров. – М. : Высшая школа, 1991. – 202 с.

2. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты / А.Д. Швейцер. – М. : Наука, 1988. – 214 с.

3. Єременко І.І. Автентичні тексти як ефективний засіб формування іншомовної особистості студента [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.psyh.kiev.ua/Єременко_І.І._Автентичні_тексти_як_ефективний_засіб_формування_іншомовної_особистості_студента.

4. Акулова О.О. Типологические характеристики англоязычных учебных экономических текстов : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / О.О. Акулова. – СПб., 2008. – 22 с.

5. Кажан Ю.М. Методика формування в майбутніх учителів рецептивної лексичної компетенції в процесі навчання німецької мови на базі англійської : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Ю.М. Кажан. – К., 2012. – 360 с.

6. Спіркіна О.О. Особистісно-орієнтований підхід до навчання читанню технічних текстів за спеціальністю іноземною мовою в вищих навчальних закладах / О.О. Спіркіна // Наук.вісник Черкаськ. універ. – 2002. – № 119. – С. 117–122. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N119/N119p117-122.pdf.

УДК 378

ПЕДАГОГІЧНІ МЕТОДИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ ДО МІЖКУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ

Євдокімова-Лисогор Л.А., аспірант,
викладач кафедри іноземних мов та перекладу

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

У статті розглянуто сучасні педагогічні методи вищої школи, акцентовано увагу на розкритті найбільш ефективних методів у навчальному процесі, які мають місце в підготовці майбутніх фахівців сфери туризму до міжкультурного діалогу. Виокремлено загальнопедагогічні та проаналізовано специфічні методи навчально-творчої діяльності.

Ключові слова: педагогічні методи, міжкультурний діалог, фахівці сфери туризму, навчально-творча діяльність.

В статье рассмотрены современные педагогические методы высшей школы, акцентировано внимание на раскрытии наиболее эффективных методов в учебном процессе, которые имеют место в подготовке будущих специалистов сферы туризма к межкультурному диалогу. Выделены общепедагогические и проанализированы специфические методы учебно-творческой деятельности.

Ключевые слова: педагогические методы, межкультурный диалог, специалисты сферы туризма, учебно-творческая деятельность.

Yevdokimova-Lysohor L.A. PEDAGOGICAL METHODS OF PREPARING FUTURE PROFESSIONALS IN THE SPHERE OF TOURISM FIELD FOR CROSS-CULTURAL DIALOGUE

Modern pedagogical methods of higher education are considered, special attention is paid to revealing those which are the most effective in the academic activity when preparing future professionals in the tourism field to cross-cultural dialogue. General pedagogical and specific methods of educational and creative activity are emphasized.

Key words: pedagogical methods, intercultural dialogue, professionals in the tourism field, educational and creative activity.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні спостерігається стрімке розширення співробітництва в туристичній галузі з країнами світу, що стало наслідком активізації не тільки міжособистісних контактів туристів – представників різних національностей та культур, а й професійних комунікацій працівників цієї галузі. Тож в українському суспільстві з'явилася потреба в модернізації системи підготовки майбутніх фахівців туризму, основною професійною рисою яких має стати здатність до міжкультурного діалогу (далі – МД) у сфері професійної діяльності зі споживачами туристичних послуг й інституціями інших країн. Набутий під час навчання досвід діалогічного спілкування дозволить їм постійно розширювати туристичні контакти між країнами, креативно розробляти й ефективно реалізовувати нові туристичні проекти в процесі міжкультурної взаємодії.

Формування досвіду міжкультурної діалогічної взаємодії майбутніх фахівців туризму в процесі навчальної діяльності зумовлює необхідність розробки й упровадження в педагогічній практиці вищого навчального закладу ефективних методів навчання, які є засобом реалізації змісту професійної освіти – основного компонента педагогічної системи підготовки.

Традиційні методи підготовки майбутніх фахівців туризму, що орієнтовані на засвоєння готових знань і набуття репродуктивних умінь, не спроможні забезпечити належну підготовку до міжкультурного діалогу, на ефективність ведення якого впливає здатність творчо застосовувати комунікацію в професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню професійної підготовки приділяється певна увага як у педагогічній теорії, так і в практиці. Проблеми дидактики професійної освіти досліджували Ю. Бабанський, С. Гончаренко, М. Махмутов; педагогічні методи підготовки фахівців розглядали В. Безрукова, В. Краєвський, І. Лернер, М. Скаткін, М. Фіцула та ін.

Проблема професійно орієнтованих методів навчально-творчої діяльності в підготовці майбутніх фахівців туризму до діалогічного спілкування в міжкультурному середовищі недостатньо досліджена, а тому є актуальною та перспективною.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз загальнопедагогічних та виокремлення специфічних методів навчально-творчої діяльності в підготовці майбутніх фахівців туристичної сфери до міжкультурного діалогу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток пізнавальних здібностей студентів, здобуття ними знань, умінь

і навичок, використання їх на практиці залежить від оптимального впровадження викладачем методів навчання, що зумовлено передусім цілями навчання.

Вважаємо за доцільне розглянути поняття «методи» в педагогічній літературі. Аналіз теоретичної педагогічної літератури (М. Данилова, Б. Єсіпова та інші) доводить, що методи навчання визначають як способи роботи викладача й студентів, за допомогою яких відбувається засвоєння студентами знань, умінь, навичок, формування їхнього світогляду й розвиток пізнавальних можливостей. Також під методами навчання педагоги (Е. Дрефенштедт та інші) розуміють послідовне використання способів взаємодії викладача та студентів, спрямованих на досягнення певної мети за допомогою опрацювання навчального матеріалу. Педагоги (О. Степанов, М. Фіцула та інші) розглядають методи навчання як спосіб упорядкованої взаємодії викладачів та студентів, за допомогою якого вирішуються проблеми освіти, виховання й розвитку в процесі навчання [5; с. 333].

Отже, методи – це способи спільної діяльності викладача й тих, хто навчається, спрямовані на розв'язання навчальних завдань. За допомогою методів досягається мета навчання (навчальна функція), обумовлюються ті чи інші темпи й рівні розвитку студентів (розвиваюча функція), а також результати виховання (виховна функція). У теорії й практиці навчання викладач має враховувати названі функції при виборі методів у педагогічному процесі, а також зважати на:

- цілі навчання, виховання й розвитку студентів та провідні установки сучасної дидактики;
  - особливості змісту досліджуваного предмета, теми;
  - особливості методики викладання навчальної дисципліни;
  - мету, завдання й зміст матеріалу конкретного заняття;
  - час, відведений на вивчення того чи іншого матеріалу;
  - вікові особливості студентів, рівень пізнавальних можливостей;
  - рівень підготовленості студентів (освіченості, вихованості та розвитку);
  - матеріальне забезпечення навчального закладу, наявність обладнання, наочні посібники, технічні засоби;
  - можливості й особисті якості викладача, рівень теоретичної та практичної підготовленості, методичної майстерності тощо.
- Використовуючи комплекс зазначених обставин і умов, викладач вирішує, які методи й у якій послідовності запровадити в навчальному процесі.

У дослідженні ми спираємося на вищевказаний комплекс обставин і умов, а також приділяємо особливу увагу елементам змісту підготовки майбутніх фахівців туристичної сфери до МД, що вимагає ретельного підбору методів, які зумовлять успішне опанування елементів змісту та реалізацію визначених цілей і принципів. Методи згідно зі змістом мають охопити всі його елементи в навчанні, а тому слід поділити їх на загальнопедагогічні та спеціальні. Загальнопедагогічні застосовуються при вивченні певної навчальної дисципліни, а також на міждисциплінарному рівні; спеціальні – під час конкретного заняття, вивчення окремих тем тощо.

У дослідженні вважаємо за доцільне дотримуватися класифікації І. Лернера, М. Скаткіна, В. Безрукової, згідно з якою виокремлено загальні методи навчання: *пояснювально-ілюстративні*, *репродуктивні*, *проблемні*, *евристичні*, *дослідницькі*.

Така класифікація загальних методів упорядкована за рівнем пізнавальної діяльності й дозволяє впроваджувати спеціальні методи, що спрямовані на інтерактивну взаємодію суб'єктів навчання (викладач ↔ студент, студент ↔ студент) у процесі підготовки студентів до МД. Розвідки науковців (І. Лернера, М. Скаткіна, В. Безрукової) свідчать, що виокремлені методи розвивають в інтерактивній взаємодії творчі здібності особистості, дозволяють оцінити ступінь творчості студента, що є рівнем самостійної діяльності студентів. Отже, розглянемо детальніше зазначені вище загальнопедагогічні методи навчання, до складу яких долучаються й спеціальні методи.

Пояснювально-ілюстративні методи спрямовані на повідомлення готової інформації різними засобами (словесними, наочними, практичними) та усвідомлення й запам'ятовування цієї інформації студентами. Спеціальні методи навчання: розповідь, пояснення, лекція, ілюстрація, демонстрація та ін.

У вищому навчальному закладі основною формою навчального процесу є лекція, що призначена для засвоєння теоретичного матеріалу. Лекція – усний виклад матеріалу (дисципліни) викладачем. В основі лекції має бути впорядкована системна інформація, нові факти, події, проблемні питання тощо. Для підготовки фахівців туризму до МД вважаємо за доцільне виокремити лекцію-діалог. Така лекція може передбачати виклад матеріалу в діалозі двох викладачів, що дозволяє моделювати реальні ситуації обговорення теоретичних і практичних питань двома дослідниками (наприклад, представниками соціогуманітарних дис-

циплін (культурологом і філософом) або представниками двох різних наукових шкіл (теоретиком і практиком). Наявність двох джерел інформації спонукає студентів порівнювати, аналізувати різні точки зору, робити вибір, приєднуватися до однієї з них або до обох, формулювати власні погляди.

Лекція-діалог може також проводитися на основі сократівського методу за допомогою прямого діалогу викладача зі студентами. Така лекція, під час якої взаємодія викладача й студента є інтерактивною, дозволяє уникнути пасивного сприйняття навчальної інформації, спонукає студентів до активного процесу пізнання. Лекція-діалог складається з трьох етапів. Перший етап: визначення проблеми перед аудиторією студентів. Завдання викладача: сформулювати низку питань, що потребують обговорення в процесі лекції, виокремити проблеми, спрямувати діалог на обговорення теми. Другий етап: пошук правильного розв'язання проблеми. Завдання викладача – надати додаткову інформацію з питання чи проблеми, що розглядається, висвітлити нові судження та умовиводи, окреслити шляхи розв'язання проблеми на основі висловлених думок. Третій етап лекції-діалогу передбачає формулювання висновків. Лектор узагальнює позиції, тези, аргументацію всіх думок студентів, вироблених під час діалогу, висловлює свої думки щодо проблеми, ставить допоміжні запитання та співвідносить основні висновки з проблемою, яка обговорювалася [3].

Отже, різноманітні види лекцій можуть успішно доповнювати традиційну інформативну лекцію. Викладачі застосовують їх на одному чи кількох заняттях або як елемент традиційної лекції. Останнім часом викладачі у своїй практиці впроваджують такі види лекцій: *вступна лекція*, *лекція-діалог*, *лекція-візуалізація* тощо. Отриману на лекціях інформацію студенти краще засвоюють на практиці під час виконання репродуктивних завдань, про які йтиметься далі.

Репродуктивні методи спрямовані на відтворення студентами способів діяльності за визначеним викладачем алгоритмом. Викладачі використовують такий метод для формування вмінь і навичок студентів. Репродуктивні методи характеризуються такими ознаками: знання пропонуються студентам у «готовому» вигляді з поясненнями; студенти запам'ятовують, засвоюють знання й правильно їх відтворюють у багаторазовому повторенні, що забезпечує повноту знань та репродуктивні уміння. Такі методи краще реалізуються в системі спеціальних методів: *усний переказ вивченого матеріалу*, *вправи за зразком*, *діалог*

«Крок за кроком», репродуктивний діалог тощо. У навчальній діяльності переважають такі вправи-діалоги: імітативні, підстановні, трансформаційні, запитання-відповіді, вправи на обмін репліками. Усі вправи на цьому етапі виконуються послідовно у взаємодії «викладач ↔ студент», «аудіо/мультимедіа ↔ студент», «студент ↔ студент».

Таким чином, репродуктивні методи забезпечують передачу великого обсягу навчальної інформації за мінімально короткої час, без великих витрат та значних зусиль. Визначені методи зумовлюють ефективну реалізацію нижченаведеного проблемного методу.

Суть *проблемних методів* полягає в тому, що викладач висуває проблему, формулює її, сам розв'язує або демонструє шляхи розв'язання в доступних для розуміння студентів суперечностях, розкриває перебіг роздумів у процесі вирішення проблеми. Призначення цих методів полягає в тому, що викладач демонструє зразки наукового пізнання, наукового вирішення проблем, а студент не лише сприймає й усвідомлює готові висновки, але й стежить за логікою повідомлення, за плином думки викладача чи іншого носія інформації за допомогою різних засобів (мультимедіа, книги тощо), у студентів можуть виникати сумніви, запитання щодо логіки й переконаності в змісті повідомлення та щодо способів вирішення проблеми; студент сам бере участь у прогнозуванні наступного кроку мислення, дослідження та ін. Істинність знань, як і ефективність способів діяльності, адресованих студентам, необхідно не лише виголошувати та ілюструвати, але й доводити. За допомогою методів проблемного викладу матеріалів студенти отримують зразок наукового мислення й пізнання, зразок культури розгортання пізнавальних дій тощо. Спеціальні методи на заняттях: *проблемний діалог*, *метод «навмисна помилка»*, *пошукова бесіда* та інші.

Варто розглянути спеціальний метод проблемного діалогу. При застосуванні такого діалогу замість запитань, на які викладач самостійно дає відповіді, інформативні запитання ставлять як студенти, так і викладач, а до обговорення завжди активно залучаються студенти. Вони беруть участь у постановці проблеми, висуванні припущень, намагаються самостійно довести свої гіпотези. У діалозі викладач створює для студентів можливість реалізувати пошукову активність, за рахунок чого підвищується їхня мотивація, успішніше відбувається засвоєння знань, їх застосування, відпрацьовується вміння виявляти суперечності щодо проблемних питань та їх рішень,

здійснюється набуття нових знань. Методи проблемного навчання стимулюють до набуття студентами навичок саморозвитку.

Евристичні методи навчання (М. Махмутов, В. Андреев та інші) характеризуються такими ознаками: викладач застосовує різні засоби щодо організації пошуку й набуття нових знань студентами, які самостійно їх здобувають, виконують пізнавальні завдання, створюють і вирішують проблемно-пошукові ситуації, аналізують, порівнюють, роблять висновки, у результаті чого в них формуються повнота, оперативність і гнучкість знань під керівництвом педагога. У навчальному процесі викладач відбирає завдання, розподіляє його на окремі послідовні етапи вирішення, визначає план пошуку, який студент реалізує самостійно. Евристичні методи можуть бути побудовані індуктивно або дедуктивно, при поєднанні безпосередньої або опосередкованої взаємодії учасників процесу навчання. Головна функція викладача – організувати спільну діяльність студентів, що дозволяє викладачеві використовувати усне слово, досвід, наочний матеріал, аудіо-, відеоматеріал тощо. Педагоги (Ю. Бабанський, О. Пометун, В. Ягупов та ін.) виокремлюють спеціальні методи: *евристичний діалог*, *дискусія*, *«мозковий штурм»*, *«дебати»*, *«день народження компанії»* тощо [1; 4; 6].

Евристичний діалог доцільно застосовувати для збору додаткової інформації в умовах проблемної ситуації чи впорядкування вже наявної інформації під час вирішення творчого завдання. Евристичний діалог слугує додатковим стимулом, формує нові стратегії й тактики вирішення творчих вправ. Необхідно поставити перед комунікантами евристичні питання (хто? що? навіщо? де? чим? як? коли?) та відповісти на них.

Евристичний діалог розвиває інтуїцію, мислення, але не гарантує абсолютного успіху в вирішенні творчих завдань. Слід зауважити, що евристичний діалог допомагає студентам краще зрозуміти проблему, оскільки інформативне повідомлення кожного учасника супроводжується висловленням думок іншими студентами; розглядаються різні аспекти обговорюваної проблеми; висловлюються нові, здебільшого неочікувані припущення; учасники мають можливість критично висловитися, підтримувати чи відкидати пропозиції, що виникають у процесі такого діалогу; узагальнюють висловлені думки, завдяки чому ухвалюється спільне рішення. У такому діалозі студенти вчаться співпрацювати на інтерактивній основі у спільній творчій взаємодії з іншими суб'єктами навчання; набу-

вають умінь переконувати й зацікавлювати своєю пропозицією, проявляти взаємоповагу, взаєморозуміння, надавати допомогу. Якщо в студентів спостерігається брак інформації, викладач має націлити їх на самостійне доопрацювання матеріалу, а вже потім продовжити обговорення. У вищій школі доцільно також застосовувати частково евристичний діалог, який необхідно організувати таким чином: викладач пропонує студентам читати текст, у певному місці зупиняє їх і рекомендує продовжити діалог; або ж під час перегляду відеозапису викладач зупиняє відео й розпочинає обговорення можливих подій тощо. Отже, викладач пропонує проблемні ситуації, подолання яких потребує творчих ідей, застосування знань, способів дій та набуття нових.

Дослідницькі методи, що передбачають творче засвоєння знань, виконують у педагогічному процесі важливі функції (навчання, виховання, розвиток). Ці методи забезпечують теоретичне використання знань; оволодіння засобами наукового пізнання в процесі пошуку нової інформації, її використання; сприяють формуванню рис творчої діяльності; є умовою формування інтересів, потреб такої діяльності у студентів. Дослідницький метод сприяє формуванню повноцінних, добре усвідомлених, оперативних і гнучких у застосуванні знань, набуттю досвіду творчої діяльності. Сутність дослідницьких методів полягає в організації пошукової, творчої діяльності студентів, спрямованої на розв'язання нових для них проблем, вирішення складних ситуацій. Спеціальні методи – «портфоліо», «ажурна пилка», «кейс-метод», «мікрофон», «проект» тощо.

Розглянемо переваги методу проектів. Він полягає в усвідомленні студентами поняття проекту, який спрямований на результат, що досягається після розв'язання тієї чи іншої практично або теоретично значимої для майбутніх фахівців проблеми. Важливо, що результат, отриманий під час роботи над проектом, студенти можуть побачити, осмислити й використати в реальній професійній діяльності.

Викладачі пропонують студентам різноманітні види проектів фахового спрямування, що становлять для них професійний інтерес (підготовка та презентація проектів фірм, компаній, підприємств сфери обслуговування; розробка рекламних проектів туристичних компаній (наприклад, «Знайди своє місто»); просування туристичної продукції («Народні ремесла областей України»); розробка маршрутів: гастрономічний тур «Козацькі смаколики»; організація та проведення екскурсій для різних категорій

туристів (наприклад, «Мальовничий регіон: Харківщина, Полтавщина тощо»). Цей метод доцільно впроваджувати на міждисциплінарному рівні в процесі вивчення соціогуманітарних дисциплін. Дисципліни такого циклу, як ділова іноземна мова, історія України, психологія, історія української культури, філософія, українська мова та інші дозволяють пізнати психологію клієнтів, зрозуміти їхні національно-культурні вподобання, детально розробити туристичні маршрути й запропонувати їх. Важливим є те, що дисципліни соціогуманітарного циклу дозволяють формувати студента як багатогранну гармонійну особистість, здатну розкрити й реалізувати власний потенціал. Отже, метод проектів, упроваджений на міждисциплінарному рівні, спрямований на цілісну й системну підготовку майбутніх фахівців.

Проект цінний тим, що під час його реалізації майбутні фахівці вчаться самостійно здобувати інформацію, досліджувати конкретні питання, отримувати досвід пізнавальної й навчальної діяльності, оформлювати роботу в вигляді презентацій із використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Дослідницький метод дозволяє створювати на заняттях творчу атмосферу, організовувати активний пізнавальний процес, до якого залучається кожний студент.

У процесі роботи над проектом студенти індивідуально або в групах, без допомоги викладача або при мінімальній його допомозі виокремлюють проблему, досліджують її, висувають гіпотези й знаходять шляхи розв'язання. Під час захисту проекту передбачається обговорення запропонованих рішень, діалог, дискусія. Тому від учасників проекту вимагаються вміння аргументувати свою точку зору, висувати контраргументи опонентам, підтримувати дискусію, досягати компромісу. Так студенти набувають досвід діалогічного спілкування. Дослідницькі методи дозволяють сформувати в студентів навички самостійного проведення дослідження в певній сфері, що допоможе їм надалі реалізовувати складні проекти в професійній діяльності.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив розглядати методи навчання як способи спільної діяльності викладача й студентів, що спрямовані на досягнення навчальної, розвиваючої, виховної функцій. Педагогічною практикою підтверджено доцільність застосування загальнопедагогічних та спеціальних методів, які забезпечують цілісну й системну підготовку студентів до міжкультурного діалогу.

Упровадження таких спеціальних методів, як *вступна лекція, лекція-діалог, лек-*

ція-візуалізація, сприяє активізації пізнавальної діяльності студентів на лекційних заняттях. Виконання репродуктивних завдань (*усний переказ вивченого матеріалу, вправи за зразком, діалог «Крок за кроком», репродуктивний діалог* тощо) забезпечує поступовий перехід студентів до навчально-творчої діяльності за допомогою таких методів проблемного навчання, як *проблемний діалог, метод «навмисна помилка», пошукова бесіда*. Досвід творчої діяльності в майбутній професії доцільно формувати такими спеціальними методами, як *евристичний діалог, дискусія, «мозковий штурм», «дебати», «день народження компанії», «зайняти позицію», «круглий стіл»*.

Отже, визначені загальнопедагогічні та спеціальні методи спрямовані на організацію інтерактивної взаємодії суб'єктів навчальної діяльності, сприяють розвитку студента як майбутнього професіонала

туристичної галузі, зокрема когнітивної, психоемоційної, комунікативно-поведінкової, рефлексивно-оцінної сфер його особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабанский Ю. Педагогика / Ю. Бабанский. – М. : Просвещение, 1988. – 974 с.
2. Байдунова Л. Метод проектов при обучении учащихся двум иностранным языкам Л. Байдунова, Т. Шапошникова // Иностран. яз. в шк. – 2002. – № 1. – С. 5–10.
3. Образование как интегративный фактор цивилизационного развития. Ч. 4.1 / Инст. экономики, управления и права. – Казань : Таглитат, 2005. – 284 с.
4. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : [наук.-метод. посібник] / О. Пометун, Л. Пироженко. – К. : А.С.К., 2003. – 192 с.
5. Степанов О. Основи психології та педагогіки : [посібник] / О. Степанов, М. Фіцула. – Київ. Академвидав. – 2003. – С. 502.
6. Ягунов В. Педагогіка : [авчальний посібник] / В. Ягунов. – К. : Либідь, 2002. – 506 с.